

Simon Gábor¹

A KÖVÜLETEKTŐL A TÉRKÉPEKIG

– A költészet kognitív szemléletű megközelítési lehetőségeiről –²

1. Problémafelvetés

A kognitív poétika közel harminc évre tekinthet vissza nemzetközi szinten,³ és a hazai tudományos diskurzusban is immár egy évtizede találkozhatunk irodalmi szövegek kognitív elemzéseivel.⁴ Mégis a mai napig nem magától értetődő, hogy milyen előfeltevéseken alapul egy műalkotás kognitív poétikai elemzése, milyen eszközökkel él, és milyen hozadéka van. Mindez természetesen egyfelől az irányzat belső sokféleségéből következik: a szűkebben és tágabban értett kognitív poétika⁵ mellett angol-szász mintára⁶ a magyar nyelvben is megjelent a kognitív irodalomtudomány kifejezés, az egyes változatok pedig csak tág elméleti háttérfeltevésekben egyeznek, a célokban és a megvalósításban már kevésbé. Másfelől mint interdiszciplináris vállalkozásnak, a kognitív poétikának is szembe kell néznie azzal, hogy a kognitív tudományok eredményeinek érvényesítése sokféleképpen történhet meg a mű vizsgálatában.

E tanulmány metatudományos célkitűzése megvilágítani, milyen különböző módokon támaszkodhatunk művek elemzése során az emberi megismerés modelljeire. Azokra a kérdésekre keresem a választ a kognitív poétika három képviselőjének munkái alapján, mit jelent a „kognitív” jelző egy ilyen elemzésben, és mit értenek „poétikai” jelenségek alatt. Az irányzat alapítója, Reuven Tsur és az alapvető bevezető munkát kidolgozó Peter Stockwell mellett részletezem a kognitív irodalomtu-

¹ A szerző az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet Mai Magyar Nyelvi Tanszékének egyetemi adjunktusa.

² A tanulmány a Tématerületi Kiválósági Program támogatásával készült.

³ A terminust (Cognitive Poetics) Reuven Tsur alkalmazta először 1992-ben, monográfiája címében: Reuven Tsur, *Toward a Theory of Cognitive Poetics* (Amsterdam: Elsevier, 1992).

⁴ Ilyen többek között TOLCSVAI NAGY Gábor, *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe* (Budapest: Osiris Kiadó, 2013), 313–349., a HORVÁTH Márta és SZABÓ Erzsébet által szerkesztett *Kognitív irodalomtudomány* című különszám: *Helikon* 59, 2. sz. (2013), továbbá az ELTE Stíluskutató csoportjának tanulmánykötete: *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*, szerk. DOMONKOSI Ágnes és SIMON Gábor (Eger: Liceum Kiadó, 2018).

⁵ Peter STOCKWELL, „Cartographies of Cognitive Poetics”, *Pragmatics & Cognition* 16, 3. sz. (2008): 587–598, 588–589.

⁶ *The Oxford Handbook of Cognitive Literary Studies*, szerk. Lisa ZUNSHINE (Oxford: Oxford University Press, 2015).

domány területén tevékenykedő Ellen Spolsky nézeteit is.⁷ Mindez természetesen nem fedi fel a kognitív poétika teljes gazdagságát, hiszen nem térek ki azokra a jelentős szerzőkre, akik magyarázataikat az evolúció teoretikus kiindulópontjára építik (Lisa Zunshine, John Tooby, Leda Cosmides, Katja Mellmann), és nem foglalom össze a kognitív nyelvészet conceptualizációs paradigmája által inspirált munkákat sem (mint amilyen például Mark Turneré). Ám a két „alapító” szemlélete között felmutatható eltérések, továbbá az evolúciós aspektus felé is nyitott, egyúttal számos korábbi eredményt szintetizáló Spolsky tézisei alapján átfogó képet nyerhetünk a kognitív poétika sokféleségéről, és reflektálhatunk az abban rejlő lehetőségekre is.

Tanulmányomnak azonban tárgy tudományos célja is van: a három kiválasztott elméletalkotó munkái alapján szeretném röviden azt is bemutatni, hogyan járulhatnak hozzá a kognitív tudományok eredményei lírai művek megértéséhez. Erre esettanulmányként Arany János egy kevésbé ismert alkotását, a *Balzsamcseppet* választottam. A vers mégoly vázlatos elemzése ugyanis nem csupán azt teszi megfigyelhetővé, hogy a poétikai konvenciók kognitív aspektusainak kiemelésével milyen hozadékuk lehet az ilyen megközelítéseknek, hanem ennek révén az elégia hagyományos fogalmának újraértelmezését is lehetővé teszi.

2. Egység és sokféleség: a kognitív poétika változatai

A kognitív szemléletű elemzések azt a kérdést helyezik a középpontba, hogy a műalkotások nyelvi megformáltsága milyen kapcsolatban áll az emberi megismerés struktúráival és folyamataival. A kogníció aspektusa tehát minden esetben arra szolgál, hogy megértsük, milyen mentális kapacitásoknak van szerepük egy poétikai jelenség kialakulásában és feldolgozásában, valamint hogy miként járulnak hozzá az utóbbi jelenségek az emberi megismerés általános alakulásához.

Számos előfeltevésen osztoznak az irányzat képviselői. Ezek közé tartozik az agy és az elme megkülönböztetése (továbbá a mentális világ előtérbe állítása a neurális alapokhoz képest),⁸ az elme evolúciós adaptációként (illetve adaptációk soraként) történő felfogása, valamint a testben való létezésnek (embodiment) és a társas in-

⁷ A tanulmány amellet érvel, hogy a kognitív poétika interdiszciplináris vállalkozásként nem néhány előfeltevés és módszer köré szerveződő irányzat, hanem megközelítési módok sokféleségét átölelő vállalkozás. Tsur elsősorban a kognitív társtudományok eredményeit alkalmazza irodalmi szövegek nyelvi-poétikai jelenségeinek magyarázatában. Stockwell a kognitív nyelvészet belátásaira építi (stilisztikai orientációjú) poétikai elemzéseit. Mivel e két elméletalkotó hangsúlyos szerepet szán a nyelvtudomány kiindulópontjának, a kognitív poétika pluralitásának reprezentálása érdekében célszerűnek tűnt bevonni egy, az irodalomtudomány diszciplináris perspektívájából kibontakozó kognitív elméletet is, ezért esett a választás Spolsky monográfiájára. További motivációja volt e választásnak, hogy Spolsky az evolúciós pszichológia eredményeit is hangsúlyosan érvényesíti, amely a kognitív szemléletű irodalomtudományra általában véve jellemző.

⁸ Még a leginkább neurális materialistának tartott Tsur is elzárkózik a neurális determinizmustól, lásd Reuven Tsur, *Poetic Conventions as Cognitive Fossils* (New York: Oxford University Press, 2017), 39.

terakcióknak tulajdonított jelentőség a megismerés folyamatában, vagyis a tágan értett experientalista realizmus ismeretelméleti kiindulópontja. A megismerést a kognitív szemléletű megközelítések rendre igen tágan értelmezik, s a klasszikus, szimbólummanipuláción alapuló meghatározáson túl az észlelés, a figyelemirányulás, az érzelmek, a problémamegoldás, a fogalomalkotás, a képzelet és a nyelvhasználat területére is kiterjesztik.⁹ Elfogadják és alkalmazzák a kognitív társtudományok (elsősorban a pszichológia és a nyelvészet) kanonikus modelljeit, mint amilyen a prototípuselmélet a kategorizációban, vagy az absztrakciós képesség és a sematizálás (sémák és tudáskeretek) kiemelt szerepe az információk feldolgozásában. A lényeges különbség az irányzaton belül tehát nem abban van, mit értenek a kogníció alatt annak képviselői. Az eltéréseket egyrészt az okozza, hogy más-más hangsúllyal hivatkoznak magyarázataikban a megismerés részterületeire. Míg Tsur inkább a mintázatalkotás Gestalt-alapú magyarázatával fordul a poétikai konvenciókhoz, addig Stockwell elsősorban a befogadói figyelem dinamikus irányulását térképezi fel. Spolsky a kategorizáció felől mutatja be a konvenciók funkcióit. Emellett bizonyos pontokon eltérő előfeltevéseket fogalmazznak meg. Tsur az agyi lateralizáció révén implicit módon elfogadja az elme részleges modularitását, Stockwell azonban egyértelműen holista kiindulópontot képvisel. Spolsky pedig az elme ökológiai modelljét, a testesültség (embodiment) mellett a kiterjesztettség (extended mind) aspektusát hangsúlyozza. A döntő különbség azonban akkor ismerhető fel, ha feltezzük a kérdést: mi a szerepük a kognitív elméleteknek, modelleknek a műalkotások megértésében, azaz milyen státusa van a kogníciónak az irodalmi szöveggel történő foglalkozásban.

Az emberi megismerés lehet a poétikai konvenciók kialakulásának kiindulópontja: ezt a tézist dolgozza ki részletesen Reuven Tsur fosszilizációs megközelítése,¹⁰ amely szerint a költészetre jellemző struktúrák kognitív kövületek. Olyan mintázatok, amelyek forrása egy eredetileg más megismerésbeli problémára adott elméleti adaptáció. Például ha egy személlyel kapcsolatban ambivalens tapasztalataink vannak, gyakran tekintjük az illetőt akár két különböző személynek is, és ez a kognitív válasz fosszilizálódik a mesei szüzsék jó anya és gonosz mostoha alakjában; egy másik példa erre, hogy a könnyebben feldolgozható (ismerős, kevésbé összetett) elemeket soroljuk előre, a bonyolultabbakat pedig hátra, és ez az információfeldolgozási stratégia őrződött meg kövületként a jambikus pentameterek igen gyakori 4 + 6 szerkezetében. Az előbbi kövületek tematikus jellegűek (motívumok, szimbólumok, fogalmak), az utóbbiak strukturálisak (formák, ritmikai mintázatok, strófaszerkezetek).¹¹ A konvencionálódás – voltaképpen kövületté szilárdulás – folyamatában a kiindulópont tehát egy mindennapi kognitív probléma és az arra

⁹ Reuven TSUR, „Deixis in Literature. What *isn't* Cognitive Poetics?“, *Pragmatics and Cognition* 16, 1. sz. (2008): 119–150, 120.

¹⁰ TSUR, *Poetic Conventions...*, 2–8.

¹¹ Uo., 20–21.

adott válasz, amelyet az irodalomban a közösség jelentéssel és hatással ruház fel, majd pedig a társas gyakorlat formalizál, hogy ezáltal kezelhetővé tegye az eredeti problémát. Másként fogalmazva, az egyéni megismerésben indul meg egy esztétikai mintázat formálódása, de nem esztétikai céllal, és a közösségi gyakorlat egyrészt megerősíti, másrészt esztétizálja a konvencionálódó mintázatot. Tsur magát a nyelvet is a fosszilizáció egyik esetének tekinti, elméletében a kövületté válás a társas élet minden területére kiterjed (a népszokásoktól a médiáig).¹² Az irodalom társas művelése másodlagos a konvenciók kialakulása szempontjából, ám nem elhanyagolható a jelentősége, ugyanis a kognitív antropológiából átvett tézis értelmében a társas átadás során egy poétikai megoldás egyre inkább igazodik egyrészt az emberi elme kapacitásaihoz, másrészt az adott kultúra igényeihez és más konvencióihoz.¹³ Továbbá a formalizálás révén a kezdetben nagy erőfeszítéseket igénylő, túl intenzív kifejezőeszközök veszítenek kezdeti bonyolultságukból, vagyis a közösség szankcionálja a tagjai által felkínált megoldásokat.¹⁴

A megismerés felől az esztétikum irányába, valamint az egyéntől a közösség felé történik a poétikai konvenciók formálódása, állítja Tsur fosszilizációs elmélete. Ellen Spolsky megközelítésében¹⁵ a megismerés nem az oka, sokkal inkább a teleologikus funkciója a fikció és az imagináció működtetésének, a hangsúly pedig nem az egyén, hanem a közösség adaptabilitására esik. Az ember túlélése szempontjából kulcsfontosságú, hogy képes-e a környezet gazdag információmennyiségéből megfelelő mintázatokat kivonni, és azokból következtetve sikeresen cselekedni. Az absztrakcióban és az előrelátásban rejlik a humán kogníció eredményessége, a fikcióképzés társas gyakorlatai pedig, amelyeket együttesen irodalomnak nevezünk, e kapacitások kialakulását és kifinomulttá válását segítik. Az imagináció tehát hozzájárul a közösség fennmaradásához azáltal, hogy kezdeményezi és bátorítja annak tagjait a változásokhoz való adaptálódásra.¹⁶ egyfelől azáltal, hogy egészen a szenzomotoros észlelés szintjéig megmozgatja a korábban szerzett tapasztalatokat, és társhatónak teszi azokat újfajta cselekvéses válaszokkal – ökológiai terminussal affor-

¹² Uo., 3–4.

¹³ Uo., 19–55. A tézis első kidolgozása Roy D'Andrade antropológus 1981-es tanulmányában lelhető fel: ROY D'ANDRADE, „The Cultural Part of Cognition”, *Cognitive Science* 5. (1981): 179–195.

¹⁴ Természetesen az egyszerűsödés (egyéni szinten begyakorlás, közösségi szinten konvencionálódás) csak az egyik aspektusa a poétikai jelenségek funkcionálásának, hiszen az irodalmi tradíció magában foglalja az újítást, amely sok esetben bonyolult szerkezetek megjelenésével jár. Tsur azonban a konvenciók kialakulását mutatja be, ezért a figyelmet a szankcionálásra irányítja. A szankcionálás nem annyira jóváhagyást, mint inkább ellenőrzést jelent ebben a megközelítésben: a befogadói közösség bizonyos megoldásokat értékeli (azok kognitív funkciói révén), azaz elfogad és esztétikai értékkel ruház fel. Az anagrammák kapcsán betekintést nyújt e folyamatban TSUR, *Poetic Conventions...*, 248. (4. lábjegyzet)

¹⁵ ELLEN SPOLSKY, *The Contracts of Fiction. Cognition, Culture, Community* (Oxford etc.: Oxford University Press, 2015).

¹⁶ SPOLSKY, *The Contracts...*, 24.

danciákat kínál; másfelől azáltal, hogy mindezt a másokkal való összehangolódás közegében teszi lehetővé, azaz a világ megértését mások megértésén keresztül kezdeményezi. A fikcióképzés begyakorolt formái, a konvenciókkal jellemezhető műfajok (sőt, a múzeumok, a festmények is) olyan „fülkék” Spolsky elméletében, amelyek a közös gondolkodás és a cselekvés bizonyos módjait teszik lehetővé, és amelyek így menedéket nyújtanak a reflektáláshoz, az új mintázatok absztrahálásához és az új megoldások kialakításához.¹⁷ És mivel mind az organizmus, mind a közösség adaptív sikeressége múlik azon, mennyire képes új környezetekben is eredményesen cselekedni, az irodalom a társas intelligenciát építi ki, amely kifinomult kulturális interakciókat is lehetővé tesz – ez a műalkotások kognitív funkciója, amely legalább annyira lényeges, mint a szórakozás iránti vágy kielégítése.

A megismerés azonban nem csupán a kiindulópontja vagy a célja lehet műalkotások létrehozásának és befogadásának: Peter Stockwell kognitív poétikájában¹⁸ a humán kogníció a jelentésképzés közege, olyan komplex folyamat, amelyben a művek megértésének dinamikája a maga teljességében kibontakozhat. A stockwelli kognitív poétika központi fogalma az olvasat: a szöveg nyelvi megformáltságának (szövegszerűségének) és az olvasó mentális erőfeszítéseinek (diszpozíciójának) összjátékából előálló befogadói tapasztalat.¹⁹ A mű nyelvi megformáltságának megtapasztalt minősége a textúra, amelynek a felépülését, összetettségét és dinamikus kibontakozását a kognitív poétikai elemzésnek kell feltárnia.²⁰ Azt kell tehát megvizsgálni, miként van megformálva a műalkotás nyelvileg, és a humán kognitív kapacitások függvényében miként reagál e megformáltságra az olvasói elme az észlelés, a figyelem irányulása, a jelentések konstruálása és az érzelmek terén. Ha korábban a poétikai konvenciókra a kövület metaforát alkalmaztam Tsur kapcsán, ezúttal a térkép analógiája kerül előtérbe: az olvasást Stockwell olyan utazáshoz hasonlítja, amely eltérő minőségű utakon, következőképpen eltérő mértékű erőfeszítéssel történhet,²¹ a kognitív poétikai elemzésnek pedig olyan térképként kell funkcionálnia, amely kellően informatív mind az utazás részleteit, mind a távlati célját tekintve, azaz összekapcsolja az adatokat (a szöveg tulajdonságait) a sémákkal (a befogadó mentális struktúráival).²² Stockwell tehát a stilisztika hagyományába sorolja be a kognitív poétikai vállalkozást, a kognitív tudományok közül elsősorban a kognitív nyelvészetre támaszkodik, módszertana a szoros olvasatok kialakításához hasonlít,²³ de kiterjed a szövegvilág fogalmi kialakításának műveleteire is, az empi-

¹⁷ Uo., 7.

¹⁸ Peter STOCKWELL, *Texture. A Cognitive Aesthetics of Reading* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009).

¹⁹ STOCKWELL, *Texture...*, 63–64.

²⁰ Uo., 1.

²¹ Uo., 89–90.

²² STOCKWELL, *Cartographies...*, 588.

²³ Minden bizonnyal ebben rejlik a térkép metafora magyarázó ereje Stockwell számára: miként írja (Uo., 590), az „elsődleges paradigma a háttérben a nyelvészeti leírás”, továbbá bármely iro-

rikus vizsgálatok jelentőségét pedig abban látja, hogy azok az elemző által felkínált, kognitív szempontból plauzibilis olvasat érvényességét tudják fokozni.²⁴

A kognitív poétika irányzatának itt tárgyalt képviselői tehát más és más szerepet tulajdonítanak az emberi megismerésnek a műalkotások magyarázatában. Míg Tsur számára a humán kognitív kapacitások a poétikai konvenciók kiindulópontjai és szankcionálói a társas átadás folyamatában, addig Spolskynál a szépirodalom a fikcióképzés azon módja, amely fokozza a közösség kognitív rugalmasságát és alkalmazkodóképességét, illetve segíti a környezet társas megismerésének begyakorlását, vagyis a kognitív és a kulturális evolúció összekapcsolódik elméletében. Végül Stockwell a megismerés modelljeit és fogalmait elsősorban a műalkotások megformáltságának és a megértés kibontakozásának feltérképezésére veszi alkalmazásba. Úgy is fogalmazhatunk, hogy míg Tsur és Spolsky a megismerés evolúciós és közösségi távlatai felől tekint az egyes művekre, Stockwell éppen a művek mikroszintű szerveződéséből kiindulva jut el az irodalmi olvasás összetett folyamatának modellezéséig. És míg az előbbi elméletalkotók célja olyan interpretációk kidolgozása, amelyek rámutatnak a poétikai megoldások kognitív motiváltságára és/vagy hasznosságukra, addig az utóbbi kognitív poétika inkább annak bemutatására tesz kísérletet, mely pontokon és miként dinamizálja a szöveg nyelvi mintázata a befogadó mentális folyamatait. Összegezve az eddigieket: kognitív poétikát művelni nem csupán azt jelenti, hogy összefüggésbe hozzuk a megismerés tényeit a művekkel – sokkal inkább motivációs tényezőket, funkciókat és potencialitásokat keresünk a művekben, amelyek kiaknázzák megismerő apparátusunkat.

3. Megismerés és költészet kapcsolata

Közelebb lépve immár a tárgy tudományos kérdésfeltevéshez, de megmaradva még egy időre a reflektáló pozícióban, vegyük sorra, miként tekintenek a költészetre a kognitív poétika idézett kidolgozói. Reuven Tsur szerint a hétköznapi kommunikációban alkalmazott nyelv logikai-fogalmi természetű, amely így alkalmatlan az érzelmi tapasztalatok kifejezésére, közvetítésére.²⁵ A költői nyelv figurativitása éppen azt a célt szolgálja, hogy meghaladhatóvá tegye a logikai struktúrákat, asszociatív viszonyokkal átmenetileg felülírja a hétköznapi fogalmiságát, és ezzel kimozdítsa a befogadót a mindennapi, otthonos kommunikációs és kognitív szituáltságából. Mindezt Tsur az agyi lateralizáció tézisére alapozva dolgozza ki: míg a bal agyfélteke a logikus, racionális gondolkodás neurális centruma, addig a jobb félteke felelős

dalmi olvasatnak „olyan egyértelmű és pontos leírással kell kezdődnie, amilyen csak lehetséges”. A műalkotás nyelvi megformálása mint adat és az olvasat mint sematikus jelentés között úgy közvetít a stilisztikai hagyományban álló kognitív poétika, miként a térkép a földfelszín valós változásai és a kiránduló elméjében létező útvonal között.

²⁴ STOCKWELL, *Texture...*, 3–14.

²⁵ TSUR, *Poetic Conventions...*, 38.

az érzelmi reakciókért, és az úgynevezett meditatív tudatosságért (szimultán információfeldolgozás, diffúz és integrált jelentések).²⁶ A költői nyelv konvenciói, mint amilyenek az aposztrófikus vokatívuszok, az ismétlések és az analógiák, a jobb agyfélteke aktivitását fokozzák, ezáltal lehetővé teszik, hogy a befogadó átmenetileg felülkerekedjen a logikus, racionális nyelv uralmán, és közvetlenül tapasztalja meg az elképzelt világ gazdagságát. (A formalizálással pedig éppen azt éri el a közösség, hogy e közvetlen tapasztalás keretek között maradjon.) Ugyanakkor a költészet figurativitása a nyelv logikai struktúrájához képest egy másik, analogikus és asszociatív viszonyokra épülő mintázatot kezdeményez, amely újszerű belátásokhoz és fogalmi absztrakcióhoz is elvezet.

Igen hasonlóan vélekedik a költészet jelentőségéről Ellen Spolsky is: a hétköznapi tapasztalatok és gondolkodási folyamatok egyrészt segítik a költemények újszerű képességének imaginatív feldolgozását, másrészt azonban ki is mozdítanak bennünket a mindennapok kommunikációs és kognitív rutinjaiból, és új eszmékhez, következtetésekhez vezetnek.²⁷ A költészet voltaképpen példányok és típusok kétirányú dinamikáját kínálja fel: az egyszeri képzet (a figurativitás egyes elemei) kimozdít a hétköznapi ismerős környezetéből, ugyanakkor a képzetek mintázatokba szerveződése segíti az absztrakciós képesség kibontakozását is, amelynek során az egyes figurák egy új fogalmi keretben vagy összefüggésrendszerben válnak értelmezhetővé.²⁸ Ezt a megismerő műveletet nevezi Spolsky újraakterezésnek, a költészet legfőbb funkcióját pedig abban látja, hogy felkészítse olvasóját a hozzáférhető szenzomotoros információk sokaságának felhasználására. „A költészet – írja – egyszerre függ fokozatszerű, kétirányú, fikciós és generatív absztrakciós képességünktől, amely szavaktól képekre és specifikus képektől több és újabb eszmékre irányul, és ugyanakkor meg is erősíti ezt a képességet a gyakorlat során.”²⁹

E két megközelítésben közös az is, hogy a költészet kognitív jelentőségét egy, a hétköznapioktól lényegesen eltérő megismerésmód lehetőségében látják, amely egyrészt a megélt tapasztalatok közvetlenségével, másrészt az információk logikai fel-

²⁶ TSUR, *Deixis...*, 136–137. Tsur nem teszi kifejtetté, milyen kognitív modellben értelmezi az érzelmek jelenségeit. Ugyanakkor az elme funkcióinak féltékék szerinti elválasztása, továbbá egyes megfogalmazások (a nyelv eszközei „mobilizálják az érzelmi folyamatokkal asszociált kognitív forrásokat”, TSUR, *Poetic Conventions...*, 2; „egy logikai probléma intellektuális megoldása olyan mentális folyamat bevonásával, mint a gondolkodás és a magyarázat, nem pedig vagy az észlelés, vagy az érzelmek”, Uo., 69), valamint az érzelmek közvetlen tapasztalatként és a megismerés háttérében lezajló folyamatokként való bemutatása azt implikálják, hogy Tsur a kogníciótól elkülöníthető dimenzióknak tekinti az érzelmek területét. A figurativitás szerepét pedig abban látja, hogy a logikus gondolkodás mellett érzelmi folyamatokat is aktiváljon a megformáltságon keresztül.

²⁷ SPOLSKY, *The Contracts...*, 36.

²⁸ Uo., 43.

²⁹ Uo., 46. (saját fordítás)

dolgozásának meghaladásával jellemezhető.³⁰ Ez a transzcendens költészetfelfogás pedig összekapcsolódik a nyelvről vallott hagyományos előfeltevésekkel, amelyek szerint a hétköznapiokban használt nyelv automatizálódik, túlmutat önmagán, és strukturális szerveződési elvek mentén leírható, ezzel szemben a költői nyelv valamilyen sajátos minőség, amely önmagára irányítja a figyelmet,³¹ illetve defamiliarizációs gesztusokkal felszámolja a kommunikációs helyzetek ismerőségét.³² A kognitív poétika tehát sok szállal kapcsolódik az orosz formalizmus és a prágai strukturalizmus nyelvészeti poétikai hagyományához, és egyúttal az eltérésen alapuló stílusfelfogást is implikálja, ám ezt is a kogníció tényezőjéhez kapcsolva értelmezi újra. Tsur fosszilizációs elmélete szerint a megismerés strukturái és folyamatai a konvencionálódó poétikai megoldásokat magyarázhatóvá teszik, ám olyan mintázatok is szép számmal akadnak a költészet történetében, amelyek nem igazodnak a kognitív korlátokhoz. Míg az előbbiek a konvergens költészet körébe tartoznak, az utóbbiak divergensnek,³³ és kognitív szempontból jelöltebbeknek tekinthetők.³⁴

A nyelvi jel önmagára irányulása Tsur elméletében is fokozat kérdése,³⁵ Stockwell pedig egyértelművé teszi, hogy a hétköznapi és a szépirodalmi nyelvhasználat közé nem vonható éles határ, viszonyukat sokkal inkább kontinuitás jellemzi.³⁶ A kognitív poétika tehát nem pusztán kiegészíti a nyelvészeti poétikai hagyományt a megismerés aspektusával, hanem erre az aspektusra hivatkozva sikeresen integrálja a konvencionális és a nem konvencionális figuratív mintázatok elemzését: míg az előbbiek az emberi elme kognitív korlátaihoz és preferenciáihoz, addig az utóbbiak annak lehetőségeihez és plaszticitásához tartoznak, amellyel új adaptív válaszokat keres az új kihívásokra.

Míg Tsur és Spolsky alapvetően a nyelvi jel (szemiotikai) szerveződésében látja a poétikusságot, amely sajátos kognitív állapotok sorát idézheti elő, addig Stockwell nem különíti el a poétikus nyelvhasználatot, nem definiálja a poétikusság fogalmát, és nem a nyelvnek tulajdonítja a poétikusság minőségét, hanem a textúrának. Amennyiben egy szöveg megformáltsága olyan potenciális szöveghelyekkel telített, amelyeknél az olvasó figyelme intenzívvé válik, a jelentés konstruálása elmélyül és összetett lesz, úgy a mű is megmunkáltabbá (textured) válik, vagyis a befogadói bevonódás fokozódik, és a szövegre fordított mentális erőfeszítések megnőnek. Ez eredményezi a szöveg poétikai gazdagságát: megformáltsága révén több entitás vá-

³⁰ Ugyan Merleau-Ponty fenomenológiájára alapozva, de ebben látja a poétikusság minőségét Margaret H. FREEMAN is: „Minding: Feeling, Form and Meaning in the Creation of Poetic Iconicity” in *Cognitive Poetics. Goals, Gains and Gaps*, szerk. Geert BRÖNE és Jeroen VANDAELE, 169–196 (Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2009).

³¹ Tsur a jakobsoni poétikai funkcióra hivatkozik: TSUR, *Poetic Conventions...*, 132.

³² Spolsky Sklovszkijra hivatkozik: SPOLSKY, *The Contracts...*, 53.

³³ TSUR, *Poetic Conventions...*, 11.

³⁴ TSUR, *Deixis...*, 134.

³⁵ TSUR, *Poetic Conventions...*, 133.

³⁶ STOCKWELL, *Texture...*, 3–4.

lik kognitív attraktorrá, vonja magára az olvasói figyelmet, és kidolgozottabb szövegminőség áll elő befogadói tapasztalatként.³⁷ A kognitív poétikának ezen válfaja a jelentéskonstruálás összetettségében és sokféleségében, ezzel együtt a költemény világának kidolgozottságában (referenciális összetettségében) és az olvasói bevonásban látja a poétikusságot,³⁸ de nem hozza azt összefüggésbe magasabb szintű kognitív funkciókkal és motiváló tényezőkkel.

4. Alakzatok és diszkurzivitás az elégiában – esettanulmány

Az elégiákkal kapcsolatos közhelyek egyike a negatív érzelmi telítettség, a másik pedig az értékek elvesztésébe való rezignált belenyugvás. Felmerül a kérdés, van-e ezeknek a kanonizált műfaji jegyeknek kognitív relevanciájuk, s egy kognitív poétikai olvasat mivel járulhat hozzá az elégiákról folyó diskurzushoz. Anélkül, hogy kimerítő elemzést adhatnám e helyt Arany János *Balzsamcsepp*³⁹ című alkotásának, kísérletet teszek arra, hogy a szöveg megformáltságának egyes tényezőit poétikai konvenciókként a kognitív megközelítések felől mutassam be.

Első olvasásra is feltűnő a szöveg megformáltságának két jellegzetessége: a főleg az első három versszakban gyakori vokatívuszok (Szív, özvegye, Árva szívem, neked, benned), illetve a listaszerű felsorolások, sőt, a negatív események katalógusa (örömtől elszokott szív, / Multak gyászos özvegye; Meghervadtál, meghajoltál; Óh, neked már fáj a bú is, / Az öröm is fáj neked; Bánt az árnyék, a derű is, / Bánt az édes, keserű is). A vers felütésében ráadásul a megszólítás sajátosan ötvöződik egy hármas lista variációs ismétlésével. Ezek a szöveghelyek szinte kivétel nélkül negatív érzelmekről, történésekről számolnak be, ám Tsur fosszilizációs elmélete arra is rámutat, hogy sokkal eredendőbb a megformálás emocionális hatása. Maguk a vokatívuszok következtetéseket tesznek lehetővé a befogadó számára arra nézve, hogy a dialogizáló megszólaló érzelmi telítettséggel beszél, azaz a racionális érvelés emocionális alaphangját adják meg.⁴⁰ Az ismétlésen alapuló felsorolások pedig a kiélezés (sharpening) kognitív stratégiájának poétikai kövületei: egy ambivalens helyzetben, amikor valaki a saját negatív érzelmeire reflektál külső nézőpontból (Az vagy-é még, aki voltál), a megszólaló és a megszólított közötti aszimmetria fokozása egyfajta tárgyiasításként, kivetítésként elkerülhetővé teszi az ambivalenciából eredő stresszt.⁴¹ Vagyis az intenzív érzelmek kifejezésének erőteljessége figuratív

³⁷ Uo., 62–78.

³⁸ A kognitív poétika hazai recepciójában ezt az értelmezést követi SIMON Gábor, *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2014), és SIMON Gábor, *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2016).

³⁹ Arany János *összes költeményei*, hozzáférés: 2019.08.14, url: <http://mek.oszk.hu/00500/00597/html/vs185305.htm>.

⁴⁰ TSUR, *Poetic Conventions...*, 37.

⁴¹ Uo., 67.

konvencióvá fossilizálódik, feloldva ezzel az érzelmek romboló hatását. A listának van továbbá egy másik kognitív funkciójuk: segítik az absztrahálást, amennyiben a konkrét entitásokról egy általánosabb kategóriát alakítunk ki, ez pedig a költemény érzelmi minősége lesz, amely a jobb félteke aktiválásával érzelmi aláfestést kezdeményez a konceptuális feldolgozáshoz, miként a tinta színe is, amivel egy szöveget írnak, hat a befogadás folyamatára.⁴² Vagyis a lista fokozza a kognitív kapacitások kihasználtságát, csökkenti az érzelmi intenzitás erősségét az absztraháláson keresztül, miközben fenn is tartja a befogadó emocionális diszpozícióját. Ráadásul a három elemű listák, melyek a versben többször is előfordulnak, egyúttal a szignifikáns variáció kialakulását is segítik: az első két elem kialakít egy mintázatot, amelyet a harmadik elem részben módosít⁴³ (a szív, amely végül özvegyként perszonalizálódik, vagy a külvilágból eredő negatív stimulusok [árnyék, derű], amelyek végül konkrét érzetminőségekké válnak [édes, keserű], elősegítve újabb absztrakt fogalmak aktiválását [az özvegyesség kapcsán a halál, az érzetminőségek kapcsán pedig a betegség, amely egy hasonlításban meg is jelenik]). Így válik a retorikai struktúra olyan kognitív stratégiák lenyomatává, amelyek az információfeldolgozás megkönnyítését szolgáló mentális adaptációk lehetnek valamikor, ám amelyek poétikai mintázatokként esztétikai funkciót nyertek.

A költemény tétje, hogy sikerül-e a megnyilatkozóknak feloldania ambivalens helyzetét, képes-e helyreállítani mentális egyensúlyát. A katalógusszerűen felsorolt érzelmi állapotok és múltbeli történések olyan partikuláris minőségek, amelyekből el kell jutni a továbblépés lehetőségéig, a versbeli dialógus tehát azt a rést kívánja kitölteni, amely a jelenbeli kaotikus érzelmi állapot és egy lehetséges pozitív jövő között van. Mindezt pedig a szinekdochikus önmegszólítás diszkurzív közegében kezdeményezi, segítve ezáltal az egyéni léthelyzet interszjektívá válását, az azon való társas megosztozást, és így a társas intelligencia gyakorlását. A vers zárlatában megjelenő természeti képek a tavaszi táj megidézésével új mintázat kialakítását kezdeményezik, a pillanatnyi léthelyzetet egy átfogóbb fogalmi keretbe (az élet megújulásának közegébe) illesztik. Így válik az elégia Spolsky terminusával olyan műfaji fülkévé, amelyben egyrészt kibontakozhatnak a befogadói elme önreflexív folyamatai, másrészt azonban egy másik résztvevővel diskurzusba kerülve új, korábban nem ismert ingerek válnak feldolgozhatóvá, amelyek affordanciákként segítik cselekvési sémák, foratókönyvek aktiválását és megvalósítását. Az elégikus imagináció kognitív hozadéka egy másik diszkurzív és kognitív kiindulóponttal történő szembesülés,⁴⁴ amely váltást vagy legalábbis a váltásra való felkészítést eredményez a befogadó mentális állapotában, fokozva ezzel kognitív rugalmasságát.

⁴² Uo., 67–68.

⁴³ Uo., 92.

⁴⁴ Az elégia diszkurzív modelljének kognitív poétikai leírását lásd: SIMON Gábor és TÁTRAI Szilárd, „»Tőlem ne várjon senki dalt«. Az elégikus líramodell kidolgozása Arany János költészetében”, *Magyar Nyelvőr* 141, 2. sz. (2017): 164–190.

Innen nézve izgalmas igazán az utolsó versszak textúrája, amely – Stockwell terminusával élve – kognitív attraktorok sajátos versengésének a példája: új attraktor-ként jelenik meg a temető képe, amely átmenetileg a háttérbe szorul az üde lombok megjelenítésével (ez ismét az olvasói figyelem előterébe tolja a tavaszi természetet), végül azonban a vers a sírhalmok látványával zárul, vagyis a természet megújulása és az élet végessége sajátos feszültségviszonyba kerül a zárlatban. Míg tehát a vers vége megőrzi a természet prominenciáját, sőt egyre nagyobb felbontásban mutatja be (ráadásul a lombok elsődleges fokális résztvevői a látványnak), a háttérbeli másodlagos figura, a temető újra és újra a figyelem előterébe kerül: a sor elején jelenik meg, illetve a vers utolsó szava dolgozza ki részletesen a sírok képét. Ráadásul e kép voltaképpen nem is látszik, hiszen a versbeli szemlélődő elől eltakarják a lombok – a vers vizuális világában nincs, ám a világról való tudásban hangsúlyos szerepet kap. Egy sajátos lacuna effektus⁴⁵ teszi a vers zárlatát igazán elégikusá (és egyben ironikusá is), hiszen a továbblépés lehetőségét kétségbe vonja az élet végességének és megismételhetetlenségének tudata.

A kognitív poétikai elemzés tehát nemcsak az egyes alakzatok szintjén teszi újraértelmezhetővé az elégia műfaji kellékeit, hanem új modelljét kínálja az elégikus vershelyzetnek mint kognitív szituációnak, és az egyes művek textúrájának, amely e szituációt összetetté teszi.

⁴⁵ STOCKWELL, *Texture...*, 31–35.